

УДК 811.161.2 + 811.162.3 (045)

ББК 81.411.1-3 + 81.415.1-3

УКРАЇНСЬКІ І ЧЕСЬКІ ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ З КОЛОРАТИВНИМ КОМПОНЕНТОМ “БІЛИЙ”

ВАЩЕНКО О.О., СТЕПАНЮК О.В.

Київський національний лінгвістичний університет

У статті розглянуто функціонування прикметника “білий” як складника фразеологічних одиниць української і чеської мов. З’ясовано, що творення фразем в обох мовах пов’язане з участю прикметника у формуванні їхньої семантики. Виявлено спільні й відмінні риси в уживанні прикметника “білий” у складі ФО української і чеської мов. Описано особливості перекладу українських фразеологічних одиниць чеською мовою.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, українська мова, чеська мова, символіка кольору, особливості перекладу.

The article is devoted to the functioning of an adjective “white” as a part of phraseological units in Ukrainian and Czech languages. It is written that the creation of Ukrainian and Czech idioms connected with using the adjective in a formation of the meanings of phraseological units in both languages. It is determined similarities and differences in the semantics of the adjective “white” in translation of the idioms from Ukrainian into Czech.

Key words: phraseological unit, Ukrainian, Czech, symbols color, features translation.

Майже впродовж усього існування світу людину супроводжували колоративні позначення явищ дійсності, що певною мірою відбивало зв’язки людини з природою і суспільством. На думку Н.Д. Арутюнової, “світоглядні поняття є особистісними і соціальними, національно специфічними і загальнолюдськими. Вони живуть у контекстах різних типів свідомості – побутової, художньої і наукової” [1, с. 3].

Запропоноване дослідження зумовлене загальним спрямуванням сучасної фразеології на комплексне вивчення фразеологічних одиниць (ФО), які, відображаючи особливості світосприймання, способи осмислення певних явищ дійсності, є засобом створення мовних образів. Нові аспекти взаємодії лінгвістики, когнітології, культурології, філософії розширили межі аналізу мовних явищ у згорнутих текстах із різними типами лінгвокультурної інформації.

Сьогодні фразеологічна наука має цілу низку спеціальних досліджень, де описано чинники, що впливають на творення й розуміння ФО представниками різних культур. Колоративні компоненти “як вербальні знаки культури та релікти культурної інформації виконують як власне мовну, так і культурну функцію (образно відтворюють інформацію про навколишній світ, транслюючи культурні смисли)” [3, с. 15].

Історію функціонування колоративних компонентів у ФО різних мов вивчали лінгвісти А.І. Альохіна, Н.Ф. Алефіренко, Р.В. Алімпієва, М.М. Атоєва. Серед чеських лінгвістів слід згадати Д. Фонтану, М. Длоугу, Ї. Черного та ін. Однак функціонування й семантичне вираження колоративних компонентів чеських і українських фразеологізмів не були об’єктом дослідження. Тому викликає зацікавлення ідентифікація етимологічних і структурно-семантичних особливостей чеських і українських фразем із компонентами кольоронайменування.

Метою статті є дослідження тенденції відтворення або зміщення семантики кольору у фразеологізмах із компонентом “*білий*” у чеській та українській мовах.

Об’єктом дослідження стали фразеологічні одиниці, що виявляють найбільший ступінь значущості, універсальності в українській і чеській мовах. ФО дібрані з фразеологічних словників за редакцією Фр. Чермака “*Slovník české frazeologie a idiomatiky*” (*Přirovnání*) (1983), Фр. Челаковського “*Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*”, електронних варіантів тлумачних

словників “*Příruční slovník jazyka českého*” (1935–1957), “*Slovník spisovného jazyka českého*” (1960–1971), “*Чесько-українського словника*” (1988–1989), а також “*Фразеологічного словника української мови*” (1993).

Здавна різні народи надавали великого значення символіці кольору. Сприйняття світу через колір знайшло своє відображення в лексичній і фразеологічній системах мов. Виникнення ФО безпосередньо пов’язане з формуванням метафоричних значень кольоронайменувань, а на виникнення метафоричних значень прикметників-кольоронайменувань вирішальний вплив мала символіка кольору. “У символіці народів кольори відіграють надзвичайно важливу роль. Різниця їхніх оптичних ефектів, що чуттєво позначається на настрої, незаперечний вплив кольорів на психічну сферу людини, контраст між світлими і темними кольорами... усі ці моменти ... людина використовувала для символізування й метафоричного пожвавлення своїх споглядань, відчуттів і уявлень” [4, с. 60].

Еволюцію уявлень про колір можна схематично звести до етапів розвитку культури: первісне суспільство міфологізувало й ототожнювало колір з суттєвими речами (кров, молоко, насіння, земля), стихіями (вогонь, сонце, земля) – білий, червоний (жовтий), чорний. Триколірна символіка знаходила відображення в релігійних і магічних обрядах, монументальних розписах, предметах побуту, у вираженні ставлення до таких явищ, як життя, смерть, народження, світло тощо.

Глумачення кольору було полісемантичним і амбівалентним (полярним). Так, у ранній історії (Єгипет, Китай) кольори канонізувалися до будови космосу (світу богів і людей). В античні часи міфологізувалися кольорові поєднання, сформувалися теорія мімезису (наслідування природи) та гармонії як перші психофізіологічні системи об’єднання зовнішнього світу й інтелекту. Кольорова естетика стала фундаментом для європейського мистецтва, в основу якого був покладений критерій гармонії – зв’язність, міра, пропорції, доцільність, протиставлення та ін.

Велику роль кольоропозначень у формуванні мовної картини світу відзначає Н.Н. Амосова, оскільки з відповідним кольором у різних лінгвокультурних спільнотей пов’язані певні асоціації, ті чи інші кольорові переваги [5, с. 13]. І. Черни та Я. Голеш у розділі “Типологія знаків та символів” зазначають, що колір завжди був пов’язаний із традиціями і правилами кожного народу. Його використання пов’язане з певною символікою, яка більш-менш є стабільною для конкретної культурної чи етнічної групи [6, с. 173–174]. М. Длоуга у статті “Символіка кольорів у середньовіччі” зазначає, що певний колір також мав і певний статус у суспільстві. Так, у середньовіччі ні шляхтич, ні член королівського двору, ні придворна дама, навіть сам володар не могли самостійно приймати рішення щодо кольору в одязі: “*Heraldický systém a oděv nebyly individuální realitou, ale realitou institucionální, řídící se pevnými normami a kódy*” [7, с. 31].

Використання значень кольорів у фразеології не можна вважати довільним. Зв’язок із дійсністю може бути суперечливим і складним, але він завжди існує. Переважання назв певних кольорів у ФО різних мов зумовлене тим, що це головні, необхідні для спілкування кольори.

Семантична структура назв кольорів виступає як “сукупність значень, неоднорідних за ступенем абстрактності і ступенем семантичної значущості, характером зв’язків і залежності, які встановлюються між основним (кольоровим) значенням і переносним” [8, с. 4].

Слова-кольороназви, відірвавшись від предметних зв’язків, почали виражати життєво необхідні поняття, стали стрижневими компонентами ряду ФО української і чеської мов. Вони відзначаються багатозначністю, значним потенціалом сполучуваності, широкою сферою використання, що пов’язане з безпосереднім переосмисленням самого поняття кольору, з його символічним значенням.

Прикметники-назви кольорів, що беруть участь у формуванні українських і чеських ФО, – це якісні прикметники, основним значенням яких є саме колір, що сприймається органами чуттів. Таке значення – єдиний нейтральний засіб вираження поняття [9, с. 93]. Прикметники-кольоронайменування мають давнє походження, виявляють семантичне багатство і здатність до створення експресивно-образних значень.

“Етимологічний словник української мови” Ярослава Б. Рудницького коментує походження прикметника *білий* так [11]:

білий ‘white’, МУк. *билого* Gsg. (1583), *бѣлый* (XVII с.), *бѣлъ* (XVIII с.); ОЕС. *бѣло*, *бѣлы*. (XI с. Остр. єв); ВRu. *бѣлы*, Ru. *бѣлый*, OCS. *bělъ*, Вu. *бял*, Ма. *бел*, SC. *bïo*, Sln. *běl*, Cz. *bílý*, Slk. *biely*, Po. *biały*, UpSo., LoSo *běty*, Ca. *bjěty*, Sli. *bjāli*, Plb. *b’ol*. — Deriv. *білє-[се]нький*, *білєсенький*, *білюсінський*, *білясінський*, *біляв[еньк]ий*, *білєстий*, *білястий*, *білуватий*, *білан*, *білений*, *[по]біліти*, *білізна*, *білізна*, *білізняний*, *білязнярка*, *білик*, *біліло*, *білільний*, *-ик*, *-иця*, *білільня*, *біліна*, *біліця*, *біліня*, *білість*, *[по]біліти*, *[по]білішати*, *білля*, *біл[оч]ка*, *білківий*, *білок*, *білжовина*, *білуга*, *білуга*, *білявець*, *біляв[оч]ка*, *біляк*, *біль*, etc.; several compounds with *біло-*: *білобородий*, *біловідий*, *білоголова*, *білогвардієць*, *білогрудий*, *білозір*, *білокорий*, *білокрілий*, *-лець*, *білокрутка*, *білосніжний*, *білотурка*, *білоує*, etc.; FN. *Білий*, *Біленський*, *Білецький*, *Білінський*, *Білонь*, *Білівський*, *Білак*, *Білаш*, *Білан[ич]*, *Білик*, *Біляк*, *Біляш*, *Біленко*, *Білокріл[ий]*, *Білоує[ий]*, *Білошівський*, *Білянський*, *Білодід*, МУк. *Бѣлѣй* (1634), *Билый* (1649), *Бѣлець* (1618), *Бѣлка* (1654), *Бѣликъ* (1545), *Бѣлобородъ* (1622), *Бѣловерхъ* (1530), *Бѣлокунъ* (1672), *Бѣлоує* (1654), *Бѣлоуєий* (1618), *Бѣляченко* (1692), а. о. (Тупиков 76 - 77, 498), ОЕС. *Бѣловолодъ* (Кримський 2, 16); GN. *Біла*, *Білашів*, *Білашівка*, *Білашки*, *Біле*, *Білейки*, *Біленьке*, *Біленчівка*, *Білецьке*, *Білгород Дністрівський*, *Білгородка*, *Білів[ці]*, *Білка*, *Білівці*, *Білявка*, *Біляки*, *Білянський*, *Біляни*, *Білоберезка*, *Білобожниця*, *Біловідське*, *Білогородка*, *Білокерницья*, *-криниця*, *Білопілля*, *Білозір’я*, *Білосток*, *Білогорща* (f/e. from orig. *Білогоща*, cf. Худаш 157), etc. — Syn.

Етимологію прикметника *білий* з’ясовуємо у “Старочеському словнику” Я. Гебауера :

bielý, adj., bílý, weiss; psl. bělý. Nejedna (paní) svých slez unoři a lomieci byele rucě AlxV. 1892, lomiece byele rucě AlxH. 5, 1; s jejie byele šjě AlxV. 1877; – byely chléb Mast. 287; rúcho byele stola byssina Mus. Gen. 41, 42, byele rúcho AnsOp. 8, Alb. 42b, byele rúcho femorale BohFl. 528; jakož od bijeloty bude něco bijelee slúti Štit. ř. 48a; bijele pivo Pr. pr. 256, calta bijela t. 258, korúhev bijelu t. 228, štít bijely t. 257, lev bijely t. 256; svéc bijelaych Lobk. 35a; pak-li jest okolek (rány) byel a tenek LékB. 17lb; (tělo) jako sniežek bielo Hrad. 22a; (havrani) donidž sú ješke mládi a sú byely AlbC. 34b. Umyješ mě a budu sněha bielegy super nivem dealbabor ŽWittb. 50, 9; bielegi než snieh budeš Pass. 469. (Ličci) ktviechu v-byele Kat. v. 2308. – biely den, biel den a adv. bieledně v. den. – biely potok, bielá višně, bielé plátno atp. v. potok, višně, plátno atd. – Jm. místní: in Bielem DeskDE. – Jm. řeky: Bela Reg. IV, 1337. – V příjmeních: Matěj Biely Běl. 1447; Jan byela hlava z Porešína Poř. 1444 (50); Venceslaus Biele piwo TomZ. 1425 st 190; Katherina Biela rzit t. 1445 m 44 [15].

У культурі та релігії слов’ян *білий* колір означає повітря, сонце, чистоту, прозоріння, святість, спасіння, священство, духовну владу. У християнстві цей колір завжди означав безвинність душі, чистоту і святість життя. Біблійне значення білого кольору – чистота і невинність, а одяг білого кольору – триумф духу над плоттю.

Старочеський вірш “*Barvu všecky*”, датований XIV ст., демонструє, як використання певних кольорів впливало на статут того чи іншого шляхтича і означало його належність до певного рангу. Серед основних кольорів згадано й білий:

*Bielá barva dobrú naději miení,
Ale žeť se snadně ušpiní,
protož ji mnozí viní,
že z radosti smutek činí* [8, с. 35].

В українській культурі білий колір вважали як кольором ангелів, святих, так і кольором нечистої сили, котра розгулювала в так звані білі дні – від Різдва до Водохреща [2].

Давнє походження прикметника-кольоронайменування **білий** є причиною частого вживання його у ФО української і чеської мов. Він виявляє полісемічність у питомих українських і чеських ФО, пов’язаних із традиціями і звичаями обох народів, певними реаліями.

Сприйняття кольору зазвичай формується думками й спогадами, асоціаціями, що виникають уявно між кольором і сприйняттям предметів, явищ на основі ознак подібності або відмінності: однозначними є фізичні асоціації – вагові, температурні, фактурні, акустичні, просторові; індивідуальними – емоційні (позитивні, негативні, нейтральні тощо). За багатством асоціацій сприйняття кольору пов’язане зі слухом, смаком, нюхом, дотиком. Людина – носій і виразник видової пам’яті етносу, нації, роду. Колір в українській і чеській традиціях – барва (давньоінд. *varṇa* – зовнішній вигляд, гідність, якість).

Порівняльне вивчення українських і чеських ФО з компонентом **білий** свідчить, що не лише лінгвістичні чинники є визначальними у кольоропозначенні. Семантика кольору залежить від ряду екстралінгвістичних чинників, культурних традицій, звичаїв народів, особливостей ментальності, а також від різних подій, фактів об’єктивної дійсності. Тут простежується розвиток спектра значень у слова від конкретного до абстрактного, від ознак, властивих предмету, що має **білий** колір, до оцінних характеристик реалій, які можуть бути несумісними з поняттям кольору.

З погляду ідентичності перекладу досліджувані ФО можна розподілити на групи, у яких:

1) українські та чеські ФО мають точне відтворення зі збереженням семантики компонента **білий**:

*як білий день – leží na bíle dni (арх.), je najeově, nasnadě;
ні біле ні чорне – ani bílé ani černé ;
з білого чорне, з чорного біле (робити) – zkrucuje pravdu a z bílého dělá černé;*

2) смисли ФО базуються на метафоричних або метонімічних перенесеннях:

*білий як сніг (крейда) – bílý jako sníh;
білий прапор (знак капітуляції) – bílý vlajka;
біла раса – bílá rasa;
білі комірці (урядовці) – bílé límečky;
біла душа (чиста, невинна) – bílá duše;
як більмо на оці – bílé v očích (арх.), bělmo v oku;
біла ворона – bílá vrána;*

3) чеські ФО з компонентом **білий** перекладаються українськими описовими зворотами, що зумовлено особливостями національної культури, релігії та обрядами Чехії:

*bílá neděle – перша неділя після Великодня;
bílá tře – заупокійна служба за померлою дитиною;
bílá magie – у середньовіччі – підпорядкована християнській вірі, опозиція чорній магії;
Svatý Martin přijel na bílém koni – снігу напало (Святий Мартин на білому коні прискакав);
bílá paní – родовий привид;
bílý groš – стара назва срібного чеського гроша;
vidět bílé myšky – бути п’яним;*

obchod s bílým masem – торгівля людьми, сутенерство;
bílá technika / bílé zboží – побутова техніка;
bílý kůň – підставна особа;
bílá sobota – Страсна субота (субота перед Пасхою);
bílé povolání, mlynářství – мірошник (дослівно — біла спеціальність);
obléci bílý kabát (apx.), nastoupit vojenskou službu – біле пальто (вступити на військову службу);

4) ФО є термінами певної галузі:

Bílý dům (резиденція президента в США) – Bílý dům.

Частина ФО із компонентом **білий** в українській і чеській мовах виявляє тенденцію до десемантизації. Нейтралізація семи кольору спричиняється до появи конструкцій із описовим значенням. Так, деякі українські ФО з компонентом **білий** не мають еквівалентів у чеській мові й перекладаються описово:

білими нитками шитий – šité horkou jehlou;
білим світом нудити – už mě ten svět nebaví;
біла кістка – modrá krev, šlechta;
білий білет – modrá knížka.

Отже, порівняльний аналіз ФО із компонентом **білий** чеської та української мов засвідчив, що вказаний прикметник-кольороназва є семантичним ядром ряду фразеологізмів й широко використовується для позначення явищ дійсності в їхній якісній репрезентації.

Українські ФО з компонентом **білий** можуть бути передані чеськими фразами, у яких актуалізована або нейтралізована сема кольору. Такі ФО відображають схожість семантики українських та чеських фразем.

Водночас прикметник **білий** не має конкретного колоративного вираження у деяких ФО чеської мови у зв'язку з тим, що втратив у них якісне значення і вживається на позначення характеристик, трансформується в інші контексти, реалізує у смисловій структурі поняття оцінки певних явищ.

Результати дослідження фразеологічних одиниць із колоративним компонентом “білий” в українській та чеській мовах дають підстави для віднесення прикметника **білий** до поняттєвого поля з конкретною або уявною семою ознаки, яка є символічним знаком для пізнання якісних відношень, розуміння кореляції лінгвальних і екстралінгвістичних чинників у загальному процесі сприймання соціально-історичної, інтелектуальної та емоційної інформації національного характеру ФО української та чеської мов.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Логический анализ языка: Культурные концепты / Н.Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1991. – 204 с.
2. Войтович В.М. Українська міфологія / В.М. Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.
3. Галинська О.М. Лінгвокультурна інформація англійських та українських інтертекстуальних фразеологізмів : автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.17 “Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство” / О.М. Галинська. – К., 2012. – 20 с.
4. Арбекова Г.И. Лексикология английского языка / Г.И. Арбекова. – М. : Высш. шк., 1977. – 240 с.
5. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии / Н.Н. Амосова. – Л. : ЛГУ, 1963. – 267 с.
6. Алимпиева Р.В. Семантическая значимость слова и структура лексико-семантической группы (на материале прилагательных-цветообозначений русского языка) / Р.В. Алимпиева. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1986. – 182 с.
7. Алимпиева Р.В. Семантическая структура слова белый / Р.В. Алимпиева // Вопросы

семантики. – Л., 1976. – Вып. 2. – С. 13–25.

8. Dlouhá M. Symbolika barev ve středověku / Marketa Dlouhá // Kuděj: časopis pro kulturní dějiny. – Roč. 3, č. 1–2.(2001). – Praha : Scriptorium, 2001. – S. 14–38.

9. Fontana D. Tajemný jazyk symbolů: názorný klíč k symbolům a jejich významům / David Fontana; z angl. přel. Ivan Němeček; ilust. Hannah Firminová. – 1. vyd. – Praha : Paseka, 1994 (Praha: TOT). – 192 s.: barev. il.

10. Sémiotika / Jiří Ěrný, Jan Holeš. – Vyd. 1. – Praha : Portál, 2004. – S. 173–189 (363 s. : il.).

СПИСОК ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

11. An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language: 2 Vols. / By Jaroslav V. Rudnyc'kyj. – Winnipeg-Ottawa, 1962–82. / Етимологічний словник української мови: У 2-х т. / Укл. Ярослав Рудницький. – Вінніпег-Оттава, 1962–82. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://litopys.org.ua/djvu/rudnycy_slovyk.htm.

12. Словник української мови / ред. І. К. Білодід [та ін.]. В 11 томах [Електронний ресурс]; Акад. наук Української РСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; за ред. І.К. Білодіда. – К., 1970–1980. – Том 11, 1980. – С. 352. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/p/11/352/1>.

13. Фразеологічний словник української мови [у 2-х тт.] / В.М. Білоноженко, В.О. Винник, І.С. Гнатюк, В.Й. Горобець та ін. – К. : Наук. думка, 1993.

14. Чесько-український словник : у двох томах / ред. В.М. Русанівський [та ін.]; Академія наук Української РСР, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні, Чехословацька академія наук, Інститут чеської мови. – К. : Наукова думка, 1988–1989. – Т. 1. – 481 с.; Т. 2. – 711 с.

15. Čelakovský Fr. L. Mudrosloví národu slovanského ve příslovích : připojena je též sbírka prstonárodních českých pořekadel / uspořádal F.L. Čelakovský; [upravil, rejstříkem, poznámkami a doslovem opatřil Karel Dvořák]. – V Praze : Lika klub, 2000. – 917 s.

16. Gebauer J. Slovník staročeský. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vokabular.ujc.cas.cz/informace.aspx?t=GbSlov&o=slovniky>.

17. Slovník české frazeologie a idiomatiky. [Sv. 1], Přirovnání / [autorský kolektiv František Čermák ... et al.]. – Vyd. 1. – Praha : Academia, 1983 (Brno : Tisk 1). – 492 s.

Дата надходження до редакції 20.10.2016